

Er was eens een /r/. Veldfonologische kijk op r-deletie.

Veldfonologie

“Veldfonologie” gebruik ik voor de discipline die zich bezighoudt met het fonologisch in kaart brengen van niet eerder geanalyseerde talen. Het gaat hierbij vaak om nog “ongeschreven” talen. De fonologische analyse biedt dan een goed uitgangspunt bij het ontwikkelen van een alfabet en orthografie voor zo’n taal. Dit hoeft overigens niet noodzakelijkerwijs het doel te zijn van zo’n analyse.

De veldfonoloog moet een behoorlijke dosis fonetische vaardigheden in huis hebben. Haar eerste transcripties zijn een reflectie van wat ze “fonetisch” hoort. Pas in een later stadium kan er geschift worden op wat fonologisch relevant is. Heel vaak betekent dit evenzeer een realisatie van *hoeveel er niet gehoord werd!*

Om er achter te komen wat fonetisch/fonologisch relevant is maakt de veldfonoloog gebruik van allerlei technieken om te bepalen of de sprekers verschillen waarnemen tussen woordparen. Daarnaast helpen opgespoorde fonologische processen en distributiepatronen vaak om de geregistreerde klanken te interpreteren.

Met deze ervaring als achtergrond kon ik het moeilijk laten om eens naar mijn eigen taal te kijken. Hoe zouden we het Nederlands analyseren zonder de indringende aanwezigheid van een al sterk ingeburgerde spelling.

Spelling als spelbreker.

Hoewel geschreven taal van onmetelijk belang geworden is, moeten we ons ook realiseren dat dit pas relatief kort deel uitmaakt van de taalkundige bagage van de sprekende aap. Zelfs op dit moment bestaan de meeste talen nog niet in geschreven vorm (zo’n 2/3 van de > 6000 bekende talen nog niet)! Het is dus een nog relatief kunstmatige vorm van taalgebruik en je kunt je afvragen of geschreven taal wel invloed heeft op onze al millennialang aanwezige taalfunctie. Heeft spelling bijv. invloed op hoe we woorden uitspreken?

Mijn indruk is dat dit niet structureel en niet blijvend het geval is. We schrijven al jaren /kastje/ zonder dat er nu een ontwikkeling ontstaan is om die /t/ ook maar uit te spreken. De randstedelijke sprekers hebben er zich door de alom aanwezige meervouds –n ook niet toe laten verleiden om die nu maar eens te laten horen.

Toch is er wel invloed maar dan van kortstondige aard. Deze ontstaat met name op het moment dat we gaan voorlezen en op het moment dat we denken “netjes” te moeten gaan spreken of in een officiële functie. Minder ervaren nieuwslezers hoor je het zo nu en dan over “[het] journaal” hebben. In een populaire NT-2 methode uit de jaren 90 werd hier zelfs principieel voor gekozen. Zonder een “schrijftraditie”, was dat waarschijnlijk nooit gebeurd en hadden we ons afgevraagd waar “het” in “je van het” toch wel vandaan komt.

Onlangs had ik met iemand een uitspraakbewust gesprek over “pannenkoek”. We moeten nu “panne-n-koek” zeggen werd er beweerd. Toch krijgen zelfs de n-minnende Groningers hem hier in normale spraak niet door de neus. (En het zou me verbazen als deze spellingsmiskleuren van de 20ste eeuw dat op den duur wel voor elkaar gaat krijgen.)

Ook taalkundigen kunnen door de spelling de kluts kwijt raken. Leendert Plug stelt in een artikel in Onze Taal (“Mag et wa minde weze?” Onze Taal, december 2001 dat de -d/t gehandhaafd blijft tussen een m, n, l of r en een volgende medeklinker. Als voorbeeld van m-geeft hij /hemdje/. Nou denk ik dat zelfs de koningin hier “hempje” zegt (misschien ook wel

eens “hempie” in een ondeugend moment of bij het zingen van “Hup, Holland, hup, laat de leeuw niet ...”)

Jan Kooij en Mark van Oostendorp (Fonologie, 2003 blz. 50) behandelen “promptst” alsof het 5 eindmedeklinkers bevat, terwijl het in gewone spraak zich keurig aan de door hen beschreven “sonoriteitsschaal” houdt [pɾɔmst].

Deze spellingsinvloed maakt het voor de veldfonoloog een stuk lastiger om goede (= natuurlijke) data te verzamelen.

Fonetiek en fonologie.

De klankvariatie die er bij het spreken bestaat is enorm. Dat het menselijke brein in staat is uit die klankinformatie betekenis te halen duidt op een enorm abstraherend vermogen.

Bij haar kijk op spraak probeert de fonoloog aan te sluiten bij deze betekenisonderscheidende abstracties. De foneticus abstraheert ook, maar concentreert zich op wat kenmerkend is voor menselijk spraak in z'n algemeenheid of op de fysieke correlaten van betekenisonderscheidende eenheden in specifieke talen. De foneticus-oude-stijl die volledig moet afgaan op zijn gehoor en waar mogelijk observatie van de spraakbewegingen van zijn doelgroep heeft het niet echt gemakkelijk. Eigenlijk alleen kinderen zijn goed in staat om de relevante, maar vaak subtiele fonetische details van een taal te (leren) onderscheiden en zelf te produceren. Oudere hersenen zijn al zo geconditioneerd dat dit niet meer echt optimaal te bereiken is.

De veldfonoloog zal haar best doen om een zo getrouw mogelijke transcriptie te maken van wat zij hoort, maar het toch uiteindelijk moeten hebben van sprekerintuïties en procedures die betekenisverschillen aantonen. Daarnaast kan zij inzichten ontleen aan al aangetoonde fonologische processen en distributiepatronen

In mijn eerste transcripties van het Fas (Sandaun provins PNG) werden 3 hoge klinkers, (zowel voor als achter/gerond) gelijk weergegeven, als [i] en [u]. Het ging bijvoorbeeld om de volgende woorden:

si (1) “vogel”	su (1) “(het) brandt”
si (2) “ik plas”	su (2) “hij plast”
si (3) “ik ruik”	su (3) “hij ruikt”

Testen toonden aan dat de sprekers deze termen probleemloos onderscheiden. Na goed luisteren leek het me toe dat de i in si (3) ‘ik ruik’ lager was dan de anderen en in de richting ging van [e]. [si₁] of [se[^]] was dan een mogelijke transcriptie geweest. Uit de morfologie en fonologische regels die daar bij speelden kwam een niet onaannemelijke analyse naar voren.

Waar relevant heb je in de derde persoon geronde achtervocalen of /w/, waar je in de eerste persoon voorvocalen of /y/ hebt.

tat ^y “ik schiet (meervoudig object)”	tat ^w “hij schiet”
si (3) “ik ruik”	su (3) “hij ruikt”
key “ik ga naar buiten”	kow “hij gaat naar buiten”

en dan:

uy “ik snijdt”	u (2) “hij snijdt”
----------------	--------------------

Op basis van dit soort vormen konden we voor u (2) /uw/ postuleren en voor i (2) /iy/.

Interpretatie van de (1) vormen werd mogelijk op basis van vormen zoals

man	“tas”	man + u(3)	→	[manu (3)]	“van de tas”
pup ^w	“mes”	pup ^w + u(3)	→	[pupu (1)]	“van het mes”
at ^y	“banaan”	at ^y + u(3)	→	[atu (1)]	“van de banaan”

w/y lijken een verhogend effect te hebben op de volgende (al hoge) vocaal en dan zelf te verdwijnen.

Daarmee werd u (1) als /wu/ gepostuleerd of /yu/ waar morfologisch aantoonbaar. Fonetisch leek het toch wel een pure hoge vocaal te zijn [u] wat ook door het wegvallen van /y/ wordt bevestigd. Zo krijgen we het volgende hoogvocale systeem:

si	“ik ruik”	su	“hij ruikt”
siy	“ik plas”	suw	“hij plast”
syi [si]	“vogel”	swu [su]	“het brandt”

Dit soort interpretaties spelen ook een rol in mijn kijk op “r-deletie” in de noordelijke variant van het standaard Nederlands waar ik nu naar ga kijken.

R-deletie in het Noord-Nederlands.

De spraakvariant waar ik mij op richt is de mijne en naar ik voorzichtig aanneem vele anderen in (in ieder geval) de drie noordelijke provincies.

De veldfonoloog loopt in deze variant tegen de volgende woordparen aan waarbij het duidelijk is dat de sprekers ze van elkaar onderscheiden. Het lijkt dan ook in eerste instantie om aparte fonemen te gaan. De klinkers in de tweede kolom komen wat retroflexief en gecentraliseerd over. Ze gebruikt “hoofdletters” in een voorlopige transcriptie.

(1)	[bot] “boot”	[bOt] “boord
	[kus] “koes”	[kUs] “koers”
	[hes] “hees”	[hEs] / [hIs] “heers”
	[slit] “sliet”	[slIt] “sliert”
	[fyt] “fuut”	[fYt] “vuurt”
	[sxøt] “scheut”	[sxØt] “scheurt”

(Merk op dat deze classificatie al veel dankt aan de spelling. In een echte veldsituatie was het nog een behoorlijke opgave geweest om de relevante “suspect pairs” te identificeren en te verantwoorden. De “ee” in “heers” lijkt, bijvoorbeeld, fonetisch dichter te liggen bij de “i” in “his” dan de “ee” in “hees”.)

De volgende homofonen beginnen in een later stadium ook interessant te worden:

(2)	[uɛt]	“wet”	[uɛt]	“werd”
	[kɔst]	“kost”	[kɔst]	“korst”
	[hɑt]	“had”	[hɑt]	“hard”
	[kas]	“kaas”	[kas]	“kaars”
	[ʌndəs]	“Andus”	[ʌndəs]	“anders”

Interpretatie van klinkers in (1) tweede kolom wordt mogelijk bij het ontdekken van de volgende allomorfie en distributiefen:

Distributie:

1. De klinkers in de eerste kolom van (1) komen nooit voor een –r voor.
2. Voor een –r komen alleen de klinkers uit de tweede kolom voor.
3. De klinkers in de tweede kolom verschijnen behalve voor –r ook voor –s of –t.
4. Alleen voor –s en –t vindt contrast plaats.
5. Contrast vindt alleen plaats als de klinker niet-laag is.

Allomorfie:

(3)	[bOɪ]	“ik boor”	[bOt]	“hij boort”
	[lUɪ]	“ik loer”	[lUt]	“hij loert”
	[kEɪ]	“ik keer”	[kEt]	“hij keert”
	[fIɪ]	“ik vier”	[fIt]	“hij viert”
	[dYɪ]	“duur”	[dYs]	“iets duurs”
	[kØɪ]	“ik keur”	[kØt]	“hij keurt”

Uit vormen zoals xa / xat, ban / bant is het duidelijk dat de derde persoon enkelvoud een –t heeft waar in de eerste persoon enkelvoud meestal een achtervoegsel ontbreekt.

We kunnen nu een aantal hypothesen ontwikkelen.

–r blijkt duidelijk een fonetisch effect te hebben op de voorgaande niet-lage klinker. We kunnen dat effect als volgt formaliseren:

klinkerverkleuring:

$$V \rightarrow [+retroflex] / _ \text{ɪ}$$

$$[-laag]$$

(Merk op dat dit een eerste benadering is. Is [-laag] inderdaad de natuurlijke klasse waar het om gaat. Hoe staat het met de centrale klinkers? Wat is de beste verdeling van de

Nederlandse klinkers in natuurlijke klassen. Is +retroflex een bruikbaar kenmerk. Wat gebeurt er rond lettergreepafscheidings etc.)

De geschetste allomorfie in (3) stelt ons in staat om de “afwijkende” klinkers voor -t en -s te interpreteren. We hebben daarvoor een r-deletie regel nodig.

	“(hij) boort”	“(de) boord”
Onderliggende vorm:	bor + t	bord
Klinkerverkleuring	bOrt	bOrd
R-deletie	bOt	bOd
Verscherping		bOt

Zo krijgen we dus op basis van de morfologie bort / lurt / kert / firt / dyrt en **kort** maar ook via herinterpretatie /bord/ “boord”, /børs/ “beurs”, /slirt/ “sliert” waar er geen morfologische evidentie aanwezig is.

Voordat we r-deletie gaan beperken tot “volgend op een niet-lage klinker”, nog eens kijken naar wat er morfologisch in die omgeving gebeurt.

(4)	[fɛs] “vers”	[fɛɾ] ”ver”	[fɛs] “(iets) vers”
	[ras] “(ik) raas”	[ɾas] “raar”	[ras] “(iets) raars”
	[bat] “baard”	[bɑɾ] ”baar”	[bat] “(zij) baart”

Etc

Hier vindt dus duidelijk neutralisatie plaats, maar het toont ook aan dat r-deletie niet tot de niet-lage klinkers beperkt blijft.

In deze taalvariant is kennelijk een vrij algemene regel werkzaam die zegt:

r-deletie : $\text{ɾ} \rightarrow \emptyset / \text{V} _ \left[\begin{array}{c} -\text{son} \\ +\text{cor} \end{array} \right]$

(Merk ook hier op dat nog goed gekeken moet worden naar de relevantie van lettergreep structuren voordat deze regel in een definitievere vorm gegoten kan worden)

Toegepast in de volgorde 1) klinkerverkleuring 2) r-deletie hebben we een goed begin van een verklaring voor deze Noord-Nederlandse situatie.

R-deletie, fonologisch of fonetisch?

Leendert Plug stelde deze vraag (Ned. Taalkunde 2003-1 pag. 2) en laat het antwoord uitzoeken door fonetici. Doordat de spelling al een tweedeling heeft verschaft tussen woorden met en zonder -r, lijkt dit bedrieglijk eenvoudig. In een veldfonologische situatie waar je van te voren niet weet wat te verwachten, is dit vrijwel onmogelijk. Je moet dan een significant groot aantal woorden in twee categorieën kunnen verdelen met structureel consistent verschillende eigenschappen. En zelfs dan heb je geen bewijs. Bij bewijsvoering heb je altijd externe evidentie nodig. Je kunt fonetische relevantie m.i. niet fonetisch bewijzen. Waar het

uiteindelijk om gaat is hoe het brein van de sprekers de feiten verwerkt en gecodeerd heeft. Hoort een spreker verschil!? En niet “Hoort een buitenlandse foneticus verschil?”.

Of er een –r of rest-r segmenteel aanwezig is, is voor de gestelde vraag niet echt relevant. De relatie fonetische en waargenomen informatie is uiterst complex. Als je woordinitiële stops “wegknipt” uit de geluidsstroom worden ze toch nog gehoord. De “verklappers” zitten in formantbuigingen (verkleuring dus) van de klinkers (Rietveld en van Heuven, 2001 p. 155). En de variatie die sprekers bij hun foneemrealisaties is toegestaan is niet van te voren te voorspellen.

Het lijkt duidelijk dat er bij de niet-lage klinkers in zowel de randstedelijke als Noord-Nederlandse varianten een fonetisch proces plaatsvindt. Of er naast klinkerverkleuring ook r-deletie plaatsvindt, is een fonetisch interessante vraag, maar lost de vraag naar het fonologisch of fonetisch zijn van de “deletie” niet op.

In de Noord-Nederlandse variant ligt dit anders. r-deletie is hier zowel een fonetisch als een fonologisch (fonemisch) proces. Fonetisch na niet-lage klinkers en fonologisch na lage klinkers.

Let wel dat dit niet betekent dat je in Noord-Nederlandse woorden zoals “kaars” [kas], “hard” [hat] , “hert” [het] een –r kunt postuleren. Daar is gewoon geen evidentie voor. Wel in woorden zoals “(zij) baart” baar + t [bat], “(het) schorst” schor+st [sxɔst].

Volgens Leendert Plug is het volgende een belangrijke vraag (p. 2/3): *Probeert een spreker bij het plannen van een woord als **hert** het foneem /r/ niet fonetisch te realiseren, of wordt er wel een realisatie gepland maar de uitvoering daarvan bemoeilijkt.*

Ik denk dat we hier weer te maken hebben met spellingsinterferentie. Sprekers die in het woord “hert” geen r (fonetisch) proberen te realiseren, hebben daar geen –r en proberen dan in natuurlijke taal ook niets te realiseren. Synchroon gezien is “hert” in deze variant absoluut niet relevant, er zit gewoon geen “r” in, het woord zou als “het” gespeld moeten worden.

Conclusies

Wat betreft het gebeuren rond de –r, is met name het lage (en wellicht centrale) klinkergebied interessant.

Het is duidelijk dat het –r effect fonetisch is in de niet-lage klinkeromgeving. Of de –r ook nog segmenteel aanwezig is, is een interessante vraag, maar voegt aan de vaststelling als zodanig niets toe.

In de besproken Noord-Nederlandse taalvariant is het onwaarschijnlijk dat er zich in de gegeven omgeving nog een segmentele -r voordoet. De –r heeft z’n contrast verplaatst naar de voorgaande (niet lage) klinkers en heeft daarna het loodje gelegd.

Woorden zoals **kaars, vers, laars, schors, korst, kerst, hart etc.** mogen in het Noord-Nederlands niet met een –r in hun onderliggende vorm weergegeven worden.

Inzicht in dit soort feiten zou basisschoolleerkrachten en taalleraren in Noord Nederland kunnen helpen om spellingsproblemen bij hun leerlingen te begrijpen!

De belangrijkste indicators van het fonologisch of fonetisch zijn van klankvormen zijn (niet door spelling beïnvloede) sprekerintuïties, discriminatietesten en onafhankelijk waargenomen fonologische processen en distributiepatronen.

Bibliografie

Baron, Wietze (1979) Light from the Dark Ages of Chomsky and Halle's 'Abstract Phonology' *Kivung* 12

Baron, Wietze (1983) Cases of Counter-Feeding in Fas *Language en Linguistics in Melanesia* 14, 138 – 149

Baron, Wietze (1987) *Doing Phonology* SPSIL Melbourne

Kooij, Jan en Marc van Oostendorp (2003) *Fonologie*

Plug, L. (2002) Mag et wa minde weze? *Onze Taal*, december 2001

Plug, L. (2003) Zo spreek je de r dus niet uit. *Nederlandse Taalkunde 2003-1*, 2 – 13

Rietveld, A. C. M. en V. J. van Heuven (2001) *Algemene fonetiek*